

УДК 316.643.2

КРОС-КУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ПРАЦІВНИКІВ ПІДПРИЄМСТВ

Ірина Брийовська

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

У статті доведено актуальність крос-культурних досліджень. Визначено, які саме цінності можна зарахувати до загальнолюдських з метою пошуку стійкого підґрунтя для спільного діалогу різних культур. Стисло розглянуто історію вивчення поняття «ціннісні орієнтації» і стан дослідження цієї проблематики в українській та зарубіжній психології, зокрема проблеми ціннісних орієнтацій осіб, які працюють. Проаналізовано ціннісні орієнтації працівників (за методикою М. Рокича) – представників двох культур: України та Туреччини.

Ключові слова: цінність, ціннісні орієнтації, термінальні та інструментальні цінності, крос-культурні дослідження, працівники.

Останнім часом значно посилилася міжкультурна взаємодія етносів. Причому ця тенденція за різних соціальних умов виявляється досить неоднозначно: в одних ситуаціях стає джерелом загострення етнокультурних суперечностей, в інших – яскравим виявом однієї з об'єктивних закономірностей інтеграційних процесів. Знання міжкультурних відмінностей сприяє ефективнішій взаємодії з представниками іншої культури, уникненню міжетнічного напруження, слугує порою в етнічних конфліктах. Тому важливо й доцільно вивчати те спільне, що характеризує поведінку людини незалежно від впливу культури. Крім того, міжкультурні відмінності дають змогу краще усвідомити особливості власної культури. На актуальності крос-культурних досліджень наголошує зокрема Е.Н. Резніков: «Майже відсутні дослідження, які були б пов'язані з прогнозуванням поведінки етнічних груп і окремих представників етносу, а такі праці, на мій погляд, життєво необхідні». Крім того, перспективним напрямом прикладних досліджень є використання етнопсихологічних характеристик у різних видах професійної діяльності (педагогіці, медицині, бізнесі) [6, с. 217].

Звичайно, умови матеріального життя, природне оточення (ландшафт), клімат, політичні й соціальні умови впливають на відмінності в менталітетах і національних характерах, тобто психіка залежить від способу життя й змінюється зі зміною способу життя [6]. Відповідно до цих детермінант, кожна етнічна культура, базуючись на певних нормах, цінностях, ідеалах, формує свій специфічний культурний соціум, свою форму соціокультурного спілкування, свої морально-етичні засади суспільного життя, у тому числі певні типи мислення, ціннісні орієнтації, самобутність світосприйняття. І в цьому сенсі жодна культура не здатна замінити собою іншу.

Серед найменш досліджених проблем в етнічній психології – природа, сутність і функції етнопсихологічних явищ. Найфундаментальнішою проблемою етнічної психології, зокрема й крос-культурних досліджень, є структура етнопсихологічних характеристик народу, які Е.Н. Резніков розглядає як ієрархічно організовану багатомірну систему, що включає кілька рівнів: ціннісні орієнтації, ставлення до різних явищ навколишньої дійсності, своєрідність виявів пізнавальної, емоційної і вольової сфер психіки і темпераменту. Ціннісні орієнтації важливо досліджувати ще й тому, що вони допомагають розкривати етнопсихологічні характеристики народу. Крім того, система ціннісних орієнтацій особистості завжди адекватна системі цінностей суспільства: слідом за переоцінюванням цінностей, що відбувається в суспільстві постійно, відразу ж змінюються ціннісні орієнтації особистості. Тобто через дослідження ціннісних орієнтацій окремих індивідів є змога дізнатися про цінності, притаманні певному суспільству [6, с. 217].

Наше крос-культурне дослідження ціннісних орієнтацій здійснено на вибірці працівників, оскільки, на нашу думку, ця категорія людей краще може репрезентувати ціннісні орієнтації своєї культури, ніж молодь, школярі чи підлітки, у яких система ціннісних орієнтацій ще формується і нагадує радше ціннісні ідеали. Крім того, численні дослідження засвідчують, що в юнацькому віці для ціннісних орієнтацій характерні динамічність і нестійкість. Диференціація як психологічний механізм ціннісних орієнтацій у старшокласників повністю ще не сформована [1]. Крім того, знаючи та враховуючи цінності працівників, керівництво має змогу визначати психологічний клімат в організації й планувати її курс на майбутнє, допомагає зрозуміти й спрогнозувати причини поведінки персоналу. Дуже часто саме в ціннісно-позиційній сфері можна побачити перші натяки на психологічні проблеми, які ще тільки починають виникати в організації [2, с. 595].

Отже, актуальність дослідження впливає як зі суспільної його значущості, так і з власне наукової специфіки проблеми.

Метою нашого дослідження є:

- Проаналізувати стан вивчення проблеми крос-культурних досліджень і, зокрема, проблеми ціннісних орієнтацій у соціальній психології;
- Визначити місце й значущість проблематики ціннісних орієнтацій у контексті сучасних крос-культурних досліджень;
- Здійснити експериментальне дослідження ціннісних орієнтацій працівників фармацевтичних фірм;
- Виявити відмінності ціннісних орієнтацій в умовах різних культурних особливостей.

Серед сучасних науковців, які займаються крос-культурними дослідженнями, відзначимо таких: у США – Г. Тріандіс, Р. Бріслін, В. Гандікунст, У. Кім, Ф. Ксу, В. Ламберт, В. Лоннер, Р. Мунро; у Канаді – Дж. Беррі, А. Кукла; у Великобританії – С. Бокнер, Д. Пибоди, Г. Ягода; у Швейцарії – П. Дазен; у Франції – О. Клайнберг; у Нідерландах – Г. Хофстеде; в Ізраїлі – Е. Амір; у Гонконгу – М. Бонд. Учені С. Шварц [19], В. Білські [19], А. Барді, Р. Сміт вивчають саме ціннісні орієнтації в крос-культурному аспекті.

Серед науковців, які жили й працювали в колишньому Радянському Союзі, сформувався коло найпомітніших дослідників, які вивчають аналогічні питання, зокрема в галузі етнографії та етносоціології (Ю. Арутюнян, Ю. Бромлей, М. Губогло, Л. Дробижева, К. Коростеліна, І. Кон, Б. Поршнев, Г. Старовойтова, А. Сусоколов) і психології (Г. Андрєєва, В. Бизова, Б. Душков, Г. Кцова-Солдатова, Н. Лебедева, В. Левкович, А. Леонтєв, А. Мулдашева, Л. Науменко, В. Петренко, Е. Резніков, Т. Стефаненко, А. Сухарев, П. Шихирев, Е. Шлягина). Вони досліджують, здебільшого, трансформації етнічної ідентичності, динаміку міжетнічних відносин, проблеми етнічних меншин, міграцій, акультурації.

Поняття ціннісних орієнтацій введено в післявоєнній соціальній психології як аналог філософського поняття цінностей, однак дотепер нема чіткого концептуального розмежування між цими поняттями. Хоча ціннісні орієнтації розглядали як індивідуальні форми репрезентації надіндивідуальних цінностей, поняття цінностей і ціннісних орієнтацій розрізняли або за параметром «загальне – індивідуальне», або за параметром «реально діюче – рефлексивно усвідомлюване», залежно від того, чи визнавали індивідуально-психологічні форми існування цінностей, відмінні від тих, що наявні у свідомості. Нині найприйнятнішим є висхідне за К. Клакхоном визначення цінностей як аспекту мотивації, а ціннісних орієнтацій як суб'єктивних концепцій цінностей чи різновидів атитюдів (соціальних установок).

Найвагомішим і методично найобґрунтованішим напрямом вивчення ціннісних орієнтацій були дослідження, які здійснював наприкінці 60-х – у 70-х рр. у США М. Рокич, а також учені в інших країнах на основі розробленого ним методу прямого ранжування цінностей. Цінність Рокич визначає як стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування має потенційне значення з особистого або соціального погляду, на відміну від протилежного чи зворотного способу поведінки або кінцевої мети існування. Для людських цінностей характерні такі основні ознаки: 1) загальна кількість цінностей, що є надбанням людини, порівняно невелика; 2) усі люди володіють тими самими цінностями, хоча й різною мірою; 3) цінності організовані в системи; 4) джерела людських цінностей – у культурі, суспільстві і в його інститутах, в особистості; 5) вплив цінностей є практично в усіх соціальних феноменах, що заслуговують на вивчення [7].

М. Рокич розрізняє два класи цінностей: термінальні й інструментальні. Термінальні цінності він визначає як переконання в тому, що певна кінцева мета індивідуального існування з особистого й суспільного поглядів заслуговує на те, щоб до неї прагнути; інструментальні цінності – як переконання в тому, що певний образ дій (н/д, чесність, раціоналізм) з особистого й суспільного поглядів є кращим у будь-яких ситуаціях. Для діагностики індивідуальних ієрархій цінностей Рокич розробив метод, що став досить популярним, – метод прямого ранжування цінностей, які згруповано у два списки – термінальні й інструментальні цінності. Масштабні дослідження, які вчений здійснив за допомогою цього методу на загальнонаціональній американській вибірці, дали змогу виявити й проаналізувати зв'язок задекларованої значущості (рангу) різних цінностей з такими змінними, як

стать, вік, соціальний стан, достаток, освіта, раса, політичні переконання. Результати дослідження інших авторів засвідчили зв'язок цінностей з деякими особистісними особливостями, а також їхню крос-культурну специфіку. У 80-ті роки С. Швартц (S. Schwartz) і В. Білські (W. Bilsky) спробували створити більш диференційовану й обґрунтовану класифікацію цінностей, ніж у Рокича, і розробили свою діагностичну методичку [7].

В СРСР, незадовго до виходу основних монографій Рокича з проблеми цінностей, було створено дослідницьку групу для вивчення ціннісних орієнтацій. Методичку Рокича вже в 70-ті рр. адаптували А. Гоштаутас, О. Семенов і В. Ядов в ІСЕР АН СРСР. У процесі адаптації список термінальних цінностей було істотно змінено – частково через культурні, частково через політичні чинники. Тоді ж різні автори почали звертати увагу на проблему розбіжності між декларованими й реальними цінностями. Найдокладніше проаналізувала методичний аспект цієї проблеми група одеських соціологів [7].

Треба зазначити, що вивчення ціннісних орієнтацій інколи супроводжується вивченням таких дотичних до цього питань, як ціннісні уявлення, цінності, ціннісні стереотипи, ціннісні ідеали, ціннісна ретроспектива, система цінностей конкретних людей [7].

Радянські вчені досліджували ціннісні орієнтації працівників трудових колективів. Вони приділяли увагу вивченню ціннісних орієнтацій у сфері трудової діяльності, виявленню факторів, які зумовлювали певну ієрархію ціннісних орієнтацій населення, яке працює, тощо. Окремі науковці тісніше пов'язували ціннісні орієнтації особистості з умовами її життєдіяльності, функціональним змістом праці, кваліфікацією, демографічними характеристиками, проблемами соціального регулювання виробничих процесів та ін. Частина досліджень стосується морально-ціннісних орієнтацій трудового колективу (В. Жмир, О. Ручка, Є. Головаха та ін.), правових, естетичних, соціально-політичних ціннісних орієнтацій у сфері виробництва, побуту, дозвілля (В. Ядов, Є. Беляєв, В. Водзінська, Е. Якуба, В. Андрущенко та ін.). Ці та інші вчені вивчали морально-психологічний клімат у колективі і простежували його вплив на ціннісні орієнтації членів колективу. При цьому акцентували на вивченні соціально-психологічних механізмів поведінки людини, способу життя і його впливу на ціннісні орієнтації особистості і навпаки, на виявленні залежності між трудовими і ціннісними орієнтаціями у вільний від роботи час, простежували зворотний вплив ціннісних орієнтацій на трудову активність особистості та інші аспекти цієї проблеми [3].

Діяльність сучасної організації в будь-якій галузі виробництва чи послуг обов'язково містить ціннісний аспект, тобто наявність зримих, а частіше – прихованих очікуваних стандартів поведінки, яких повинні дотримуватися працівники. При тому дотримання цих стандартів не є примусовим, і самі працівники трактують його як гідну й коректну поведінку. З якими ж ціннісними альтернативами стикається більшість працівників організацій? Деякі з них представлено в табл. 1 [2, с. 572].

Табл. 1. Цінності і ціннісні альтернативи, з якими регулярно зіштовхуються працівники організації [2, с. 573]

Влада	Чи потрібно виконувати будь-який наказ, якщо він виходить «зверху»? Чи можна піддавати владу сумніву? Чи варто підкорятися лише під погрозою покарання?
Закон	Чи потрібно (і чи завжди) іти услід букві закону? Чи згодні ви з висловлюванням: «Закон, що дышло: куда повернул, то и вышло»?
Робота	Чи є робота головним заняттям у житті людини? Чи можна по-справжньому працювати, якщо займатися нелюбимою справою? Чи можна пожертвувати здоров'ям і особистим життям заради справи?
Результат	Чи може бути така мета, заради якої можна використовувати будь-які засоби? Який результат можна вважати задовільним/гідним?
Вік	Вік – «багатство» чи «втрата»? Чи може бути вік достатньою підставою для поваги?
Освіта	Наскільки можна довіряти думці експерта? Що важливіше: знання чи «природна кмітливість»? Чи можна судити про людину за її освітнім рівнем?
Рівність людей	Чи можуть національні відмінності впливати на взаємовідносини людей? Чи треба ставитися однаково до чоловіків та жінок? Чи повинні жінки мати особливі привілеї?
Відношення до ризику	Чи має життя людини виключати ризик? Чи може бути виправданим ризик, якщо невдача може вплинути на життя інших людей?
Допомога іншим	Чи потрібно допомагати літнім людям, хворим, незаможним, безробітним? Чи варто виконувати «чужу» роботу, якщо не передбачена винагорода? Необхідно привносити у свою роботу почуття і емоції чи слід бути винятково раціональним?
Заохочення чи покарання	Що змушує людей змінити свою поведінку: покарання чи заохочення? Чим можна насправді зацікавити людей? Чи можуть люди добре працювати, якщо над ними не буде погрози покарання?
Задоволення	Чи повинна людина заслужити право на задоволення? Чи може робота бути задоволенням?

Ще один цікавий напрям вивчення ціннісних орієнтацій – дослідження особливостей ціннісних орієнтацій особистості окремих регіонів України. У цьому

аспекті заслуговує на увагу дослідження І. Миговича ціннісних орієнтацій населення Закарпаття в умовах соціокультурної трансформації [11]. Результати соціологічного дослідження, яке здійснив автор, засвідчили, що ціннісні орієнтації закарпатців зазнали істотних змін, для них характерна нестабільність, суперечливість, амбівалентність. Однак збереглися такі загальнолюдські цінності: гуманізм, гідність, праця та інші. 62% вважають працю визначальною умовою свого життя й соціального самопочуття, водночас 20,1% не задоволені своєю працею, її умовами; 32,6%, щоб поліпшити свій матеріальний стан, мають намір поїхати «на заробітки» за кордон, 22,7% – займатися бізнесом, 13,9% – працювати на кількох роботах. Традиційне розуміння праці, зазначає автор, дедалі більше набуває в закарпатців підприємницького забарвлення. Водночас чимало закарпатців боїться поглиблення матеріальної нерівності. Тобто ціннісні орієнтації можуть змінюватися відповідно до змін у суспільстві, умов життєдіяльності людини, її потреб тощо [3].

Виникаючи в результаті суспільної практики, ціннісні орієнтації тієї чи іншої епохи, як зазначають дослідники, беруть участь у формуванні типу особистості, її поведінкових і ментальних навичок і в цій ролі пронизують собою всю культуру, всі універсалії цієї культури. «Жива епоха», постаючи з глибин суспільного буття, вносить свою ціннісну тональність до всіх сфер суспільної свідомості, детермінуючи їх у цьому аспекті [5, с. 53–54].

Включення особистості до процесу формування нового соціального макросередовища на основі поєднання систем цінностей і ціннісних орієнтацій інших держав з традиційними цінностями й ціннісними орієнтаціями власного народу є одним з найактивніших чинників формування системи цінностей і ціннісних орієнтацій самої особистості. Традиційні цінності народу, для яких характерні стабільність, певний консерватизм, відіграють при цьому особливу роль – вони «...формують те нерозчленоване осереддя, притаманне кожній національній культурі, завдяки якому, власне, й говорять про певну специфіку того чи іншого етносу – «душу народу», його культуру, психологію, ментальність» [16, с. 13].

Результати дослідження. Методика: для вивчення ціннісних орієнтацій використано методику «Ціннісні орієнтації» М. Рокича [15], [18] (адаптація А. Гоштаутаса, О. Семенова, В. Ядова), яка включає два переліки цінностей: термінальні та інструментальні, по 18 позицій кожен.

Досліджувані: дослідження здійснено в 2003 та 2004 роках серед працівників фармацевтичних фірм. В Україні – у Львові на фабриці «Галичфарм», вибірка становить 103 особи (50 жінок і 53 чоловіки), серед яких 32 особи – робітники, тобто низькокваліфіковані працівники (14 жінок і 18 чоловіків), 39 осіб – службовці (22 жінки та 17 чоловіків), 32 особи – керівники, тобто висококваліфіковані працівники (14 жінок та 18 чоловіків). У Туреччині – у Стамбулі на швейцарській фірмі «Novartis», вибірка включає 102 особи (48 жінок і 54 чоловіки), серед яких 31 робітник (14 жінок і 17 чоловіків), 37 службовців (21 жінка і 16 чоловіків), 34 керівники (13 жінок і 21 чоловік). Розподіл працівників на три професійні статуси аргументуємо тим, що в такому разі достовірніше буде представлено результати

дослідження, ніж якби ми опитували тільки керівників чи тільки робітників. Для максимального отримання достовірних результатів імена та прізвища працівників не фіксувалися.

Аналіз побудований таким чином, що спочатку проаналізовано найважливіші термінальні цінності української та турецької вибірки, тоді наведено підсумок за цим списком цінностей, спільне й відмінне для двох вибірок. Після цього проаналізовано найменш важливі термінальні цінності: окремо для української вибірки і окремо для турецької, далі також наведено підсумок за цим списком цінностей, спільне й відмінне для двох вибірок. Аналогічно проаналізовано інструментальні цінності. Результати зображено на двох графіках (рис. 1 і рис. 2).

Аналіз за шкалою «термінальні цінності» засвідчив (рис. 1), що з-поміж 18 цінностей українська вибірка поставила на перші п'ять позицій здоров'я (фізичне і психічне), щасливе сімейне життя, кохання (духовна і фізична близькість з коханою людиною), цікава робота, наявність хороших, вірних друзів; турецька вибірка – здоров'я (фізичне і психічне), щасливе сімейне життя, свободу (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках), упевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів), кохання (духовна і фізична близькість з коханою людиною). Тут і далі цінності перераховано від найважливіших до найменш важливих.

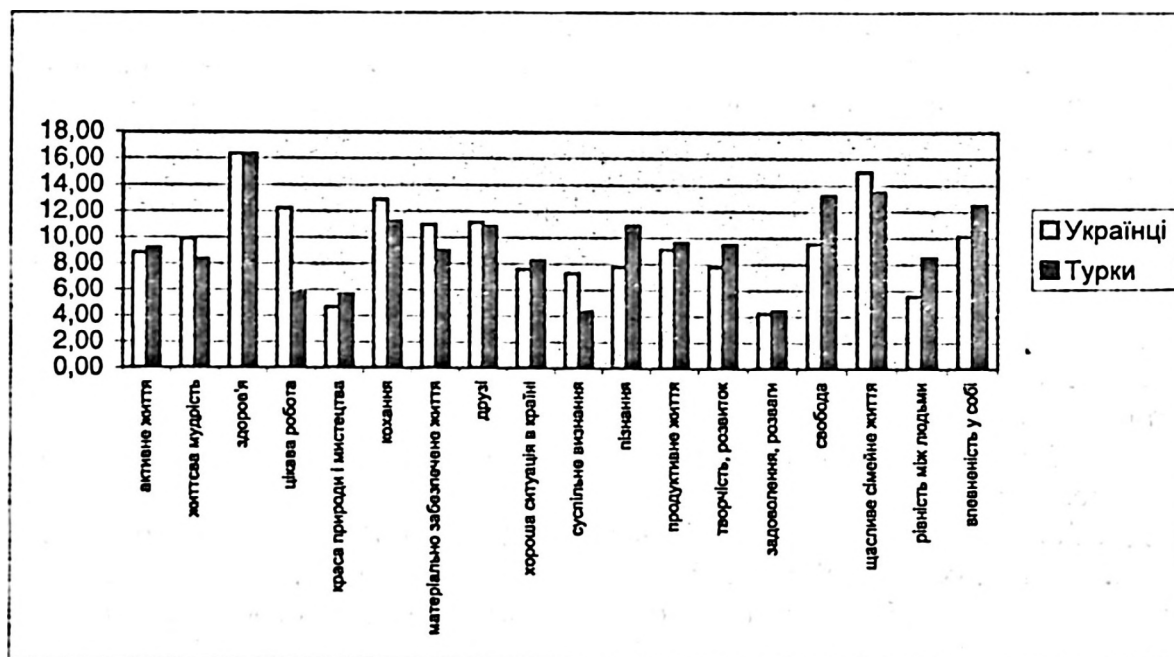

Рис. 1. Термінальні цінності працівників. На осі абсцис (X) – перелік 18 термінальних цінностей методики М. Рокича. На осі ординат (Y) – середнє вагове значення кожної цінності у вибірці; його введено й пораховано суто для порівняння між двома вибірками.

Серед найважливіших «термінальних цінностей», як засвідчує дослідження, спільним для обох вибірок є здоров'я (фізичне і психічне) – воно на першому міс-

ці, тобто для 205 людей двох культур ця цінність з-поміж 18 цінностей є найвагомішою. Наступну цінність – щасливе сімейне життя – на друге місце теж поставили і українська, і турецька вибірки. Ще до п'ятірки найважливіших спільних цінностей належить кохання (духовна і фізична близькість з коханою людиною), але для української вибірки кохання є більш значущим. Цікавим є той факт, що досліджувані з різних культур на перші місця ставлять однакові цінності.

Відмінним в обох вибірках є те, що серед п'яти найважливіших цінностей українська вибірка називає також цікаву роботу і наявність хороших, вірних друзів, а турецька – упевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів) та свободу (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках), що, можливо, зумовлено сильними релігійними та сімейними традиціями, характерною волелюбністю народу і колективістським типом культури [10], коли індивід надто залежить від свого соціуму і має менше шансів на незалежність у широкому розумінні, ніж у країнах з індивідуалістською культурою. Крім того, незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче) з переліку інструментальних цінностей (див. рис. 2) теж є більш значущою для турецьких досліджуваних, ніж для українських.

Результати нашого дослідження (про важливість для індивіда сім'ї та здоров'я) частково збігаються з результатами інших українських досліджень, що може свідчити про валідність нашого дослідження і про те, що його проведено добре. Наведемо інформацію про деякі дослідження, здійснені 2003 р. Соціологічна служба Центру ім. Разумкова, провівши 21–29 квітня 2003 року опитування, з'ясувала, що найбільше щастя (тобто найцінніше) для українців – це впевненість у завтрашньому дні. Так вважає майже кожен третій сучасний українець (28,8%). На думку 26,7% опитаних наших співвітчизників, запорукою справжнього щастя є родинне вогнище, сім'я. Кожен десятий українець (10,8%) першочерговою передумовою для побудови власного щастя назвав наявність значної суми грошей. Далі йде кохання (любов) (7,2% опитаних відповіли, що для повного щастя їм передовсім потрібне саме це), цікава робота (6,6%), чиста совість (5,7%), відчуття своєї необхідності (5,2%), власний будинок (3,5%). І лише 2% українців вважають, що основне для щастя – свобода, незалежність (на противагу турецькій вибірці, у якій свобода, незалежність – на провідних місцях). Також у грудні 2003 р. оприлюднено результати соціологічного опитування, яке провели центр «Соціальний моніторинг» та Український інститут соціальних досліджень. Найбільше респондентів – 73% – висловилися, що почуття щастя визначає здоров'я (власне та близьких людей). Чимало опитаних також зазначили, що щасливі вони через сім'ю, гроші, дітей, упевненість у завтрашньому дні, кохання та надійних друзів. Цікаво, що п'ята частина населення нашої держави була б щаслива, якби у світі панував спокій та злагода, а наша держава зміцнила б свій авторитет. Ще одне дослідження дало результати, що найголовніше – це здоров'я і час, проведений із близькими і дорогими людьми (кохання).

Вищезазначені дослідження засвідчують значущість для українців матеріальних благ. У нашому дослідженні цієї тенденції не виявлено. Це, найочевидніше,

може бути пов'язано з тим, що наша вибірка представлена тільки населенням, яке працює, систематично отримує зарплату і є впевненішим у майбутньому, на противагу вибірці з інших досліджень, у яких були й особи, які не працюють. Крім того, люди, які тягнуться за «довгим рублем» і для яких матеріальні блага є метою життя, не могли опинитися в нашій вибірці – тому що не пішли б працювати на фабрику, на якій не обіцяють надприбутків.

Висновки про величезну роль у свідомості людини цінностей сім'ї та здоров'я (що засвідчує й наше дослідження) наявні в роботах багатьох авторів – тому що «...людина розглядає сім'ю як оплот у ненадійному й небезпечному світі» [17, с. 86–87]. Наприклад, проведено дослідження з вивчення ієрархії життєвих цінностей викладачів у двох технічних ВНЗ України (результати опитування в них мало між собою відрізняються) і виявлено, що на першому місці – сім'я, на 2–3-му – пізнання й здоров'я, на 4-му – робота, на 5-му – матеріальне благополуччя. Оскільки ціннісні орієнтації – це типово-особистісні характеристики, вони значно змінюються від респондента до респондента. Розмах важливості цінностей у згаданому дослідженні, найменш важливих для всієї сукупності респондентів, становив 1–4, частіше 1–5, а для найважливіших – 3–5. Найодностайніше респонденти оцінювали значущість сім'ї (коефіцієнт варіації дорівнює всього 0,12), пізнання, матеріального благополуччя і праці. Найбільші розходження – в оцінюванні значущості щастя для суспільства і духовності (0, 49) [17, с. 85–89].

Наведемо для зіставлення результати останніх досліджень ціннісних орієнтацій в Україні, у яких також очевидно є значущість цінностей сім'ї та здоров'я. У результаті дослідження, яке здійснила Н. Ю. Логвінова [8] в Харкові та в Сургуті (вибірка – 150 осіб) в 1993–1998 роках, виявлено, що для всіх опитаних, незалежно від віку, соціального статусу, виду хронічного психоемоційного напруження, стану здоров'я, важливими є цінності, що становлять інтимно-особистісну сферу, а саме: сім'я, здоров'я, любов, друзі (такі самі результати і в нашому дослідженні). Знехтувано такі цінності: активність, воля, розваги, мир. На базі Харківського інституту О. Д. Научитель [13] в 1993 – 1998 роках опитала 385 осіб, у результаті з'ясувалося, що найважливішими з термінальних цінностей є здоров'я (для 63,5% осіб), кохання (40,9%), упевненість у собі (36,2%), сім'я (21,7%). У 1996 – 2000 роках Т. Кадикова [4] опитала 535 студентів-психологів у Донецьку. Показово те, що більшість студентів на перші вісім місць поставили такі цінності: 1) здоров'я; 2) любов; 3) сім'я; 4) цікава робота; 5) матеріальне забезпечення; 6) діти; 7) активна діяльність, емоційно насичене життя; 8) дружба. До переліку цінностей було включено цінність «приватна власність». Вона стає вагомішою для студентів на п'ятому курсі, порівняно з першим. Західні психологи, наприклад У. Джеймс, вважають, що потреба мати власність є органічною потребою людини, яка виявляється в найперші роки життя людини [17, с. 103–104]. Аналогічні результати отримала Н. П. Максимчук [9], яка опитала 374 студенти в 1997–2000 роках на базі Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету та Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова.

Отже, на нашу думку, цінності сім'ї та здоров'я є найважливішими не тільки для українського (у різних регіонах) та турецького суспільства, їх можна вважати загальнолюдськими, що також підтверджують численні дослідження.

Аналіз найменш важливих «термінальних цінностей» української вибірки засвідчив, що на останні п'ять позицій поставлено: задоволення, розваги (дозвілля; приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків), красу природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і в мистецтві), рівність між людьми, щастя інших (рівні можливості для всіх, добробут, розвиток і досконалість інших людей, всього народу, людства загалом), суспільне визнання (повага навколишніх, колективу, колег, товаришів), хорошу ситуацію в країні, в нашому суспільстві, збереження миру між народами (як умова благополуччя кожного). Тут і далі цінності перераховано від найбільш знехтуваних до менш знехтуваних. У турецькій вибірці на останніх п'яти місцях такі цінності: суспільне визнання (повага навколишніх, колективу, колег, товаришів), задоволення, розваги (дозвілля; приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків), краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і в мистецтві), цікава робота та хороша ситуація в країні, у нашому суспільстві, збереження миру між народами (як умова благополуччя кожного).

Серед найменш важливих «термінальних цінностей», як засвідчує аналіз, спільним для обох вибірок є однакова незначущість (трапляється серед останніх п'яти позицій у переліку) таких цінностей: задоволення, розваги (дозвілля, приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків), краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і в мистецтві), суспільне визнання (повага навколишніх, колективу, колег, товаришів), хороша ситуація в країні, у нашому суспільстві, збереження миру між народами (як умова благополуччя кожного) – цю цінність і українська, і турецька вибірки поставили на п'яте місце, тобто зі всіх незначущих цінностей вона найбільш значуща. Зазначимо, що спільних найважливіших цінностей між вибірками було три, а спільних найменш важливих – чотири.

Аналіз найменш важливих «термінальних цінностей» засвідчив, що відмінним для обох вибірок є те, що на останні п'ять місць у переліку цінностей українська вибірка (на відміну від турецької) поставила ще рівність між людьми, щастя інших (рівні можливості для всіх, добробут, розвиток і досконалість інших людей, всього народу, людства загалом), а турецька вибірка, на відміну від української, включила до п'ятірки неважливих цінностей «цікаву роботу».

Результати нашого дослідження частково збігаються з дослідженнями ціннісних уявлень, яке провів Д. Леонтьєв 1986 р. і повторно 1997 р. на вибірці студентів [7]. Якісний аналіз дослідження (за методикою М. Рокіча) засвідчив, що найважливішими термінальними цінностями для студентів (як 1986 р., так і 1997 р.) є кохання (у нашому дослідженні ця цінність теж посідає перші три місця і серед української, і серед турецької вибірки), цікава робота й наявність друзів (ці цінності також є в переліку найважливіших для української вибірки).

Значущість наступних термінальних цінностей у зазначеному дослідженні [7] Д. Леонтєва виявилася низькою: рівність (для української вибірки з нашого дослідження теж неважливо, і є серед переліку останніх п'яти місць), задоволення та хороша ситуація в країні (теж неважливо і для української, і для турецької групи з нашого дослідження, є серед переліку останніх п'яти місць).

Наведені результати засвідчують, що ціннісні орієнтації українців (опитування львів'ян, які працюють, 2003 і 2004 рр.) збігаються з ціннісними орієнтаціями російських студентів (інформація за 1986 та 1997 рр.), на противагу цінностям турецьких працівників (2003 рік), які хоча й мають деякі спільні риси з цінностями українців, але не так, як українська вибірка із російською (див. також далі результати дослідження за інструментальними цінностями). Отже, за ціннісними орієнтаціями українці подібніші до росіян, ніж до турків. Наважуємося зробити ще такий висновок: вік і час не так впливають на створення ціннісної системи індивідів, як належність до певної культури (можливо, релігії чи інших чинників). Звичайно, українці й росіяни теж належать до різних культур, але, напевно, той факт, що українці й росіяни недавно жили в одній державі, яка формувала єдину ідеологію, вплинуло на подібність результатів за ціннісними орієнтаціями.

Аналіз за шкалою «інструментальні цінності» засвідчив (див. рис. 2), що досліджувані з української вибірки погоджуються в тому, що найважливішими (тобто серед перших п'яти місць), на їхню думку, у людині є такі п'ять рис: чесність (правдивість, щирість), відповідальність (почуття обов'язку, уміння дотримувати слова), вихованість (гарні манери, ввічливість), життєрадісність (почуття гумору), освіченість (широта знань, висока загальна культура). Аналіз за цією ж шкалою у турецькій вибірці має такі результати: чесність (правдивість, щирість), відповідальність (почуття обов'язку, уміння дотримувати слова), освіченість (широта знань, висока загальна культура), вихованість (гарні манери, ввічливість), тверда воля (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами).

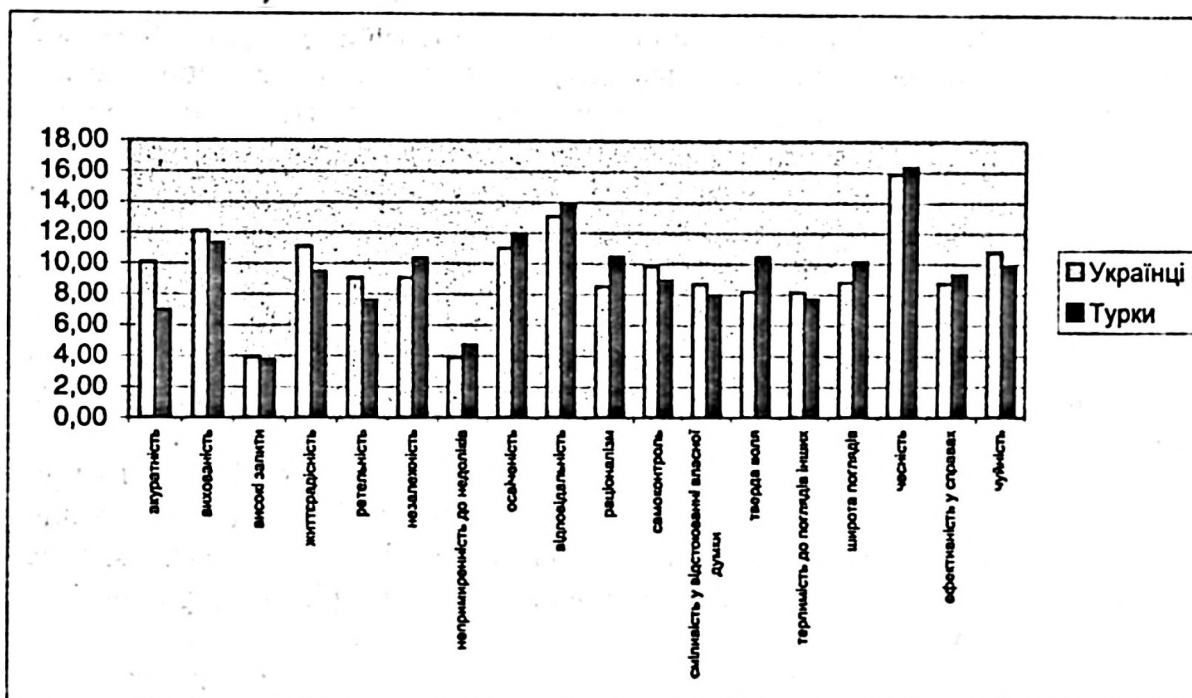

Рис. 2. Інструментальні цінності працівників

На осі абсцис (X) – перелік 18-ти інструментальних цінностей методики М. Рокіча.

На осі ординат (Y) – середнє вагове значення кожної цінності у вибірці; його введено й пороховано суто для порівняння між двома вибірками.

Аналіз серед найважливіших «інструментальних цінностей» засвідчив, що спільним для обох вибірок є: чесність (правдивість, щирість), відповідальність (почуття обов'язку, уміння дотримувати слова) – ці цінності обидві вибірки поставили на перше і друге місця. До п'ятірки спільних (як для української, так і для турецької вибірки) найважливіших інструментальних цінностей також увійшли: вихованість (гарні манери, ввічливість) та освіченість (широта знань, висока загальна культура). Отже, українські та турецькі досліджувані з переліку 18 інструментальних цінностей вибрали до п'ятірки найважливіших чотири однакові цінності.

Наведемо для порівняння результати дослідження ціннісних уявлень (інструментальних цінностей), здійсненого в 1993 – 1998 роках на базі Харківського інституту (досліджено 385 студентів). Отримано такі результати: вихованість – 49,1%, освіта – 46%, акуратність – 34,2%, відповідальність – 32%, чесність – 23% [13]. Як бачимо, усі перераховані цінності (крім акуратності) так само є найважливішими (тобто входять до п'ятірки перших) для респондентів з України та Туреччини (205 осіб) у нашому дослідженні.

Відмінним в обох вибірках є те, що серед п'яти найважливіших цінностей українська вибірка включає ще життєрадісність (почуття гумору), а турецька – тверду волю (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами).

Отже, як засвідчує наше дослідження, у ціннісній системі опитаних цінність «освіта» є досить вагомою. За тестом М. Рокіча, пізнання (термінальні цінності) в

українській вибірці – на 12-му місці, у турецькій – на 6-му з 18-ти; освіченість (інструментальні цінності) в українській вибірці на 5-му місці, у турецькій – на 3-му з 18-ти. Тобто для турецьких досліджуваних пізнання та освіченість є вагомішими. Такі результати, на нашу думку, можна пояснити не культурним фактором, а, швидше, різницею в корпоративній культурі підприємств. Наприклад, у турецьких працівників часто відбуваються різні семінари, тренінги, навчання за кордоном, у них, зрештою, вищі зарплати.

Угорський учений Ф. Гаžo [14] пояснює таку ситуацію тим, що всі (тобто всі в капіталістичних державах) сьогодні розуміють, що чим довше людина навчається, тим менше в неї шансів матеріально себе забезпечити і менше шансів наздогнати щодо матеріальних благ тих, хто рано відмовився від навчання. Оскільки в Україні вже сформовано таку орієнтацію на матеріальні блага, як це є в більшості індивідуалістичних країнах з капіталістичними традиціями, українці хоч і приділяють увагу освіті та навчанню і мають тенденцію до здобування другої вищої освіти або декількох освіт (на відміну від турецького суспільства), але вже менше, ніж у докапіталістичні часи, орієнтовані на вищий освітній рівень, а радше – на збагачення капіталу.

Загалом вищу освіту треба розглядати не як самоціль, а як засіб розвитку особистості для всіх сфер життя, зокрема для всебічної професійної підготовки, а в орієнтаціях студентської молоді найповніше мають відобразитися гуманістична й професійна функції вищої освіти. Однак ціннісні уявлення молоді про освіту слабо пов'язані з їхньою реальною поведінкою в навчальному процесі. Це свідчить про те, що ці уявлення є соціальним стереотипом, який формується в конкретних соціальних умовах суспільства в процесі навчання і виховання у вигляді стандартизованої думки про соціальні об'єкти. Соціальний стереотип, який характеризує ціннісне уявлення молоді про освіту, не повною мірою відображає сутність соціальних функцій освіти, а саме ту обставину, що освіта має забезпечити розвиток особистості як у професійному, так і в гуманістичному аспектах, і що наявність певної освіти визначає також зміни соціального статусу індивіда, у тому числі його службове просування [12].

Аналіз найменш важливих «інструментальних цінностей» української вибірки засвідчив, що на останніх п'яти позиціях – непримиренність до недоліків у собі й інших, високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання), терпимість до поглядів та думок інших (уміння прощати людям їхні помилки та омани), тверда воля (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами), раціоналізм (уміння логічно мислити, приймати обмірковані, раціональні рішення). Перелік цінностей тут і далі – від найбільш до найменш знехтуваних. Неважливіми, на останніх п'яти місцях, для турецької вибірки є високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання), непримиренність до недоліків у собі й інших, акуратність (охайність, уміння тримати в порядку свої речі, порядок у справах), ретельність (дисциплінованість), терпимість до поглядів та думок інших (уміння прощати людям їхні помилки та омани). «Ретельність» могла потрапити на останні місця через те, що немає прямого аналогу цього слова в турецькій мові, тобто вибірка,

можливо, до кінця не розуміла його значення. Слово, яке було перекладено, мало старотурецькі корені, не всі могли його знати, а перепитати, може, соромилися, щоб не видатися нерозумними.

Серед найменш важливих «інструментальних цінностей», як засвідчив аналіз, спільним для обох вибірок є однакова незначущість (трапляється серед останніх п'яти позицій у переліку) високих запитів (високі вимоги до життя і високі домагання), непримиренності до недоліків у собі й інших та терпимості до поглядів та думок інших (уміння прощати людям їхні помилки й омани).

За результатами аналізу найменш важливих «інструментальних цінностей», відмінним для обох вибірок є те, що на останні п'ять місць у переліку цінностей українська вибірка (на відміну від турецької) поставила також тверду волю (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами) та раціоналізм (уміння логічно мислити, приймати обмірковані, раціональні рішення); турецька вибірка, на відміну від української, поставила на останні п'ять місць акуратність (охайність, уміння тримати в порядку свої речі, порядок у справах) і ретельність (дисциплінованість).

Як було зазначено вище, результати нашого дослідження перегукуються з результатами дослідження ціннісних уявлень, яке здійснив Д. Леонт'єв 1986 р. і повторно 1997 р. на вибірці студентів [7]. Якісний аналіз дослідження (за методикою М. Рокича) засвідчив, що найважливішими для студентів (як і в 1986, так і в 1997 рр.) серед інструментальних цінностей виявилися чесність (важливо і для української, і для турецької вибірок з нашого дослідження), життєрадісність (так само важливо для української вибірки, бо є серед перших чотирьох місць з 18-ти), відповідальність (так само важливо і для української, і для турецької вибірок з нашого дослідження). Значущість таких інструментальних цінностей, як непримиренність до недоліків та високі запити так само низька (і для української, і для турецької вибірок є неважливі, тобто перебувають на останніх п'яти місцях з вісімнадцяти), [7].

Отже, хоча українська вибірка більше схожа за ціннісними орієнтаціями з російською, усе-таки можна говорити про те, що всі три вибірки є достатньо (для порозуміння між собою) подібними за ціннісними орієнтаціями.

Наведемо результати дослідження ціннісних орієнтацій ще за однією методикою, хоча й менш популярною (у порівнянні з методикою М. Рокича) (див. табл. 2), яка містить перелік 16 цінностей, які, у свою чергу, розділено на чотири групи: індивідуалістичні цінності (споживання), сімейні цінності, соціальні цінності, духовні цінності. Аналіз за цією методикою зроблено окремо для чоловіків і окремо для жінок.

Для української вибірки (чоловіки) найважливішими є: сімейний добробут, вірність, доброзичливість, слухняні діти в сім'ї, добробут країни, порядок у країні; для турецької вибірки (чоловіки) – соціальна справедливість, доброзичливість, добробут країни, порядок у країні, вірність, сімейний добробут.

Табл. 2. Цінності, притаманні окремим рівням свідомості

Індивідуалістичні цінності (споживання)	Сімейні цінності	Соціальні цінності	Духовні цінності
1 різноманітні задоволення	5 сімейний добробут	9 соціальна справедливість	13 вірність
2 популярність та визнання	6 вигідний шлюб	10 порядок у країні	14 доброзичливість
3 влада та впливовість	7 слухняні діти в сім'ї	11 порозуміння між громадянами	15 допомога тим, хто її потребує
4 особиста безпека	8 спокійна старість	12 добробут країни	16 гармонія з природою

Джерело: Помиткін Е. О. Проблема розвитку та діагностики духовних ціннісних орієнтацій у старшокласників // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 10. – С. 11 – 17.

Неважливі для української вибірки (чоловіки) – вигідний шлюб, влада та впливовість, різноманітні задоволення, популярність та визнання, гармонія з природою; для турецької вибірки (чоловіки) – вигідний шлюб, популярність та визнання, слухняні діти в сім'ї, різноманітні задоволення, спокійна старість. Тобто для турків-чоловіків мають набагато більше значення групи соціальних та духовних цінностей, ніж для українців-чоловіків, для яких важливіша група сімейних цінностей.

Для української вибірки (жінки) найважливішими є: сімейний добробут, вірність, доброзичливість, слухняні діти в сім'ї, порядок у країні. Для турецької вибірки (жінки) – сімейний добробут, особиста безпека, доброзичливість, вірність, соціальна справедливість.

Неважливими для української вибірки (жінки) є: влада та впливовість, популярність та визнання, різноманітні задоволення, вигідний шлюб, гармонія з природою. Для турецької вибірки (жінки) – вигідний шлюб, популярність та визнання, різноманітні задоволення, слухняні діти в сім'ї, спокійна старість.

Для жінок обох держав найважливішими виявилися, звичайно, сімейні та духовні цінності. З нашого дослідження випливає також, що належність до однієї культури ще не визначає однакових цінностей у жінок чи чоловіків між собою, так само як і належність до певної статі не є гарантією спільності цінностей. Але, безперечно, такі цінності, як здоров'я і сім'я, чесність, вірність, доброзичливість, справедливість можна вважати загальнолюдськими і вічними.

Отже, попри те, що існують відмінності, є багато спільних цінностей у свідомості працівників двох держав. За тестом М. Рокича виявлено, що найважливіші з переліку термінальних цінностей (тобто на перших місцях) для обох вибірок є «здоров'я...», «щасливе сімейне життя...», «кохання...»; найменш важливі (на останніх п'яти місцях) – «задоволення, розваги...», «краса природи і мистецтва...», «суспільне визнання...», «хороша ситуація в країні...». Є, звичайно, і відмінності у виборі цінностей, наприклад, серед п'яти найважливіших цінностей турецька вибірка називає також «впевненість у собі...» та «свободу (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках)», що, можливо, зумовлено сильними релігійними й сімейними традиціями, характерною волелюбністю народу й колективістським типом культури, де індивід дуже залежить від свого соціуму і має меншою кількістю шансів на незалежність у широкому розумінні, ніж у країнах з індивідуалістською культурою. Крім того, цінність «незалежність» (здатність діяти самостійно, рішуче) з переліку інструментальних цінностей теж більш значуща для турецьких досліджуваних, ніж для українських.

Найважливішими з переліку інструментальних цінностей для обох вибірок є «чесність...», «відповідальність...», «вихованість...», «освіченість...»; найменш важливі – «високі запити...», «непримиренність до недоліків у собі й інших...», «терпимість до поглядів та думок інших...».

За іншою методикою, спільними найважливішими цінностями для української й турецької вибірок (для чоловіків і жінок) виявилися духовні та сімейні цінності, а саме: сімейний добробут, вірність, доброзичливість.

Загалом дослідження засвідчило більшу подібність ціннісних орієнтацій двох культур, ніж відмінність, що також може підтверджувати тезу про те, що існують загальнолюдські, базові цінності – ідеали й норми – які людство виробило в процесі свого цивілізованого поступу.

Отже, вивчення тенденцій у духовно-культурних цінностях і ціннісних орієнтаціях працівників дає змогу проникнути в глибинні процеси, що відбуваються в суспільно-політичному, економічному й культурному житті нашого суспільства, виявити взаємозв'язки і взаємозалежності між змінами, що відбуваються в системі цінностей і ціннісних орієнтацій суспільства й індивіда (соціальної групи, класу, нації).

-
1. Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога // Сб. научн. трудов / Ред. кол.: И. В. Дубровина (отв.ред.) и др. – М.: Издательство АПН СССР, 1987. – 178 с.
 2. Занковский А. Н. Организационная психология: Учебное пособие для вузов по специальности «Организационная психология». – 2-е изд. – М.: Флинта: МПСИ, 2002. – С. 572–573; 595.
 3. Кавалеров А. А. Цінність у соціокультурній трансформації: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2001. – С. 165–177.
 4. Кадыкова Т. А. Особенности динамики ценностных ориентаций студентов-психологов: Дис... канд. псих. наук: 19.00.01. – Одесса, 2002. – 207 с.

5. *Косарева Л. М.* Ценностные ориентации и развитие научного знания // *Вопр. философии.* – 1987. – № 8.
6. *Кочетков В.В.* Психология межкультурных различий. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – С. 217.
7. *Леонтьев Д. А.* Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени // *Психологическое обозрение.* – 1998. – № 1.
8. *Логвінова Н. Ю.* Особливості ціннісної системи особистості в умовах хронічної психоемоційної напруги. Автореф. дис. канд. психол. наук. – Харків, 1998.
9. *Максимчук Н. П.* Психологічні особливості становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки. Автореф. дис. канд. психол. наук. – К., 2000.
10. *Мацумото Дзевид.* Психология и культура. – СПб.: прайм – ЕВРОЗНАК, 2002. (Серия «Психологическая энциклопедия»). – С. 25–52; 366–396.
11. *Мигович І.* Ціннісні орієнтації населення Закарпаття за умов суспільної трансформації // *Політолог. читання.* – 1994. – № 3.
12. Молодёжь: ориентации и жизненные пути: (На материалах социолог. исслед. в Советской Прибалтике) / Ин-т философии и права АН Латв. ССР и др.; Отв. ред. М. Х. Титма. – Рига: Зинатне, 1998. – 207 с.
13. *Научитель О. Д.* Ціннісні орієнтації студентів: психологічні фактори формування, розвитку, трансформації. Автореф. дис. канд. психол. наук. – К., 1999.
14. Проблемы молодежи. – М.: АОН, 1988. – С. 7.
15. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие // Ред.-сост. Райгородский Д. Я. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ – М», 2003. – С. 637–641.
16. *Степаненко В.П.* Національно-державне будівництво і проблема соціокультурної ідентичності // *Політолог. читання.* – 1994. – № 1.
17. *Хагет Г. Л., Медведева О. А.* Корпоративная культура и ценности человека. – Краматорск: ДГМА, 2001. – С. 45–53; 76–106.
18. *Rokeach M.* The Nature of Human Values. N. Y., 1973.
19. *Schwartz S. H., Bilsky W.* Toward a Theory of the Universal Structure and Content of Values: Extentions and Cross-cultural Replications // *Journal of Personality and Social Psychology.* 1990.

**CROSS-CULTURAL ANALYSIS
OF THE WORKERS' VALUE ORIENTATIONS**

Iryna Bryyovs'ka

*Ivan Franko National University of L'viv, Universytets'ka St., 1
L'viv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

The importance of cross-cultural research in the modern world is proved in the article. It is investigated what values can be referred to as general human values with a view to finding the stable basis for the common dialogue of different cultures. It is briefly considered when the notion of "value orientations" was introduced, who launched it, what outstanding researchers are working at this problem nowadays in the home and foreign psychology, in particular at the problem of value orientations of the working population. The largest part of the article is dedicated to the consideration and analysis of the research of value orientations (in accordance with the methods of M. Rokeach) of the workers of two cultures: Ukraine and Turkey.

Key words: value, value orientations, terminal and instrumental values, cross-cultural research, workers.

Стаття надійшла до редколегії 08. 04. 2004

Прийнята до друку 10. 08. 2004